

Համեմատ, անոր եկամուտը՝ չէ թէ քաղաքային հասարակաց արկղը մանէ, հապա զատ պահուի զինուորանոցին շինութեանը համար: Ասկից զատ կը հրամայուի որ շինուելի զինուորանոցին յատակագրին ու ծախքերը խրկուին — թէ փոխանորդութիւն կատարուի — թէ քաղաքացեաց փափաքին նկատում եղած է նոր արտօնագրութեան մէջ, — թէ երկու նոր տարեկան տնտաւաճառ ընդունելու հրամանն ուրիշ ձամրով փնտնելու է. եւ այլն:

Ահա հրամանագրին թարգմանութիւնը

«Հրամանոցդ եւ քաղքիդ երդուեալ հասարակութեան անցած տարի սեպտ. 23ին եւ հոկտ. 7ին մեզի խրկած այն աղաչանքն, որուն մէջ քաղքիդ՝ ազատ թագաւորական քաղաքներուն կարգն անցնիլը խնդրեցիք, Նորին Վեհափառութեան խրկեցիք: Ուսկից առգտաւ. 28ին մեզի եկած կարգադրութեան համեմատ, յիշեալ խնդրուածքին հետ ներփակուած գրութիւնները ձեզի ետ դարձնելով՝ հրամանոցդ կը ծանուցանենք թէ:

«1. Քաղքին աղաչանքն — որուն համեմատ հոն տեղ կանգնել ուզուած զինուորանոցին շինութեանը համար վեց տարւան երկարում կը խնդրէք, այնպիսի փերպով, որ այն միջոցին՝ քաղաքը զինուոր պահելէն ազատ ըլլայ — տեղի չտրուեցաւ: Այսու ամենայնիւ գթածաբար կը շնորհուի, որ քաղքին բնակիչներն, մինչեւ սեպտեմբերի վերջերը զինուոր պահելէն ազատ ըլլան:

«2. Քաղքին հասարակութեան այն յայտարարութիւնը՝ թէ արտօնութեան թղթին տրուելէն ետեւ ամէն քաղաքացի ազատապէս կարենայ ոգեւոր ըմպելի ծախելու իրաւունք ունենալ, եւ մինչեւ որ զինուորանոցին շինուիլը լնայ, հրաժարի՝ այս վարձու արուելի եկամուտէն — որպէս զի տարւէ տարի շահուած գումարը զինուորանոց շինելու գործածուի — եւ չէ թէ քաղքին հասարակաց (allodial) արկղին մէջ մանէ, հապա զատ անտեսուի — բարձրագոյն իշխանութենէն ընդունուեցաւ: Որուն նկատմամբ կը հրամայուի ձեզի, թէ որովհետեւ քաղաքը խրկուելի զինուորաց թիւն արդէն գիտէք, հոն տեղ կանգնուելի զինուորանոցին յատակագրին ու ծախքերը՝ բոպէ մը յառաջ խրկելու փութաք:

«3. Որովհետեւ քաղաքդ ասկից ետքը փոխանորդութիւն պէտք է որ ընէ, կը յանձնուի ձեզի, որ զայս առանց ուշանալու գործադրէք:

«4. Ազատ քաղաքացիութեան համար տրուելի արտօնութեան թղթին ոճին նայելով՝ քաղքիդ հասարակութեան յայտարարած փափաքներն — այն կէտերուն նկատմամբ, որոնք անհիմն չեն — ի նկատի առնուեցան: Նոյնպէս յօրինուած յատակագին Բ.րդ. Գ.րդ. եւ Թ.րդ. կէտերն՝ ուզանուդ պէս շտկուեցան: Արտօնութեան թուղթն, արդէն իսկ խրկուեցաւ: Ասոր համար սովորական սակագինն (որուն գինն ինքեղներն ընդունելի չեղաւ) առանց ժամանակ անցնելու վճարելու ջանացէք:

«Գալով երկու տարեկան տնտաւաճառներուն, հրամանոցդ կը յայտնենք, թէ զանիկա՝ օրինաց եւ այս նիւթիս մէջ տրուած վերին կարգադրութեանց սովորեալ ձամրով ձեռք բերելու ջանացէք:

«Ուրիշ կողմանէ, եւ այլն: — Ցուեալ Դրանսիականայի իշխանութեան վերին դառավարութենէն: Սիպիլ յամի Տեառն 1837, սեպտ. 28:

Լ. Գ. Գրեյնի յ. յ.

Ա. Լ. Կոթիկա — Լ. Կոթիկ յ. յ.  
առնանապետ:

Սիպիլ Սալայ յ. յ.  
քարտուղար:

Ընթերցողն այս կտրուկ գրուած հրամանագրէն յայտնապէս կրնայ տեսնել, թէ ինչ արդիւնք ունեցաւ Եղիսաբեթուպոլսոյ քաղաքային իշխանութեան, այնչափ առնեն ի վեր խնդրած աղաչանքներուն հետեւանքը: — Հոս ամէն բան մեկին կեցած է, դուքս առնելով սակագնոյն եւ հարկերուն գումարն, որ ինչպէս կ'երեւայ որոշ բան մըն է եղեր, բայց ազգայինք գիտնալ չէին ուզեր:

ՅՈՎՀ. ԱՆՆՑԻ

(Ըրբանսիէն)



## ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԲԵՏԵՆ ՄԻՔՈՆԵԼ ԲԻՅՈՎ ՏԵՐ ԳԵՏԻՍԵՆ  
(ԳՍԱՅԱՆԱՆՆՑ)

Բ.

Իրի երկիրը:

(Ըրբանսիէն — Բիւս Կոթիկ)

Այս փոքրիկ աշխատութեանը մէջ Բեառն բնաւ չի գրեր թէ քանի հատորէ պիտի բաղկանայ այս Երեւանի բնակչութեան առաջինը. եւ չգիտենք թէ այս առաջին հատորը յարգիքներ ալ

ունեցած է՝ շատ հետամուտ եղած՝ դժբախտաբար լուսատու տեղեկութիւն մը չեմ կրցած ունենայ, եւ վերջ ի վերջոյ յանգած եմ սա համոզման՝ թէ Բէստէն ընդհատած է այս աշխատութիւնը, ձեռնարկելով նոր եւ աւելի ընդարձակ նրկի մը, որ իրաւամբ կրնանք ըսել, թէ իւր Գլուխ-գործոցն եղած է։ Այս Գլուխ-գործոցն որ անոր կենաց վերջին աշխատութիւնն էր, վից հասոր է, որոնք զոյգ զոյգ կազմուած երեք հատոր կը ձեւացընեն։ Ըստ մանրիկ գրերով տպագրուած են եւ զատ զատ տարիներու մէջ լոյս տեսած՝ Կ. Պոլսոյ՝ Օրթոգրիկոս Արապեան Տպարանէն։

Առաջին (Ա. Բ.) Հատորին երեսագիրն է՝  
ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

ԲՅՈՒՄԱՆ ԱՐԵՒԵՐԻՑ։

Բէստէն պարոն Միքայէլ Տէր-Կարտուսեան կոտանդնուպոլսեցոյ՝ ի լեզու աշխարհաբան։

Ի Պատրիարքութեան կոտանդնուպոլսոյ՝ տեսուն Ստեփաննոսի Ամենապատիւ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի։

Հատոր Ա. Բ.

ՅՈՒՆԻՍԻՆ

1841՝

Այս երեսագրին անմիջապէս ետեւի կողմը Բ. էջին վրայ կը կարդանք Մեծին Պլինիոսի հետեւեալ հիանալի խօսքերը, որ Բէստէնեան հատորին իւրեւ բնաբան արձանագրուած են.  
«Ես տէր զբժշկութեան գիտութիւն» եւ լոյս զմարդիկ շնորհք, զի պահպանեցն զանձինս իւրեանց. բայց պարտ է եւ ունին զնել խրատաւորութեան բժշկաց՝ յարգելով զնոսա, քանզի ամենայն որ անձին իւրում պահպանութեան փութալուն տընիլ պարտի, զգուշացեալ ի փեսասկարաց ըստ լոյս եւ ըստ փորձոյ՝ թէ յանձին իւրում եւ թէ՛ յայլ։»  
(Պլինիոս քննչն)։

Այս էջին հանգիպակցոյ Գ. էջին կը սկսի Յառաջաբան մը, որ ամբողջ գործին վրայ դա-

1 Այս թուականը սխալ տպագրութեան արդիւնք է, պէտք է որ 1836 կամ 1837 ըլլայ այն, ինչպէս բացատրած եմ արդէն, Միքայէլ Տէր-Կարտուսեան անուն գրութեամբ, զոր Բեստէնի այս հրատարակութիւններուն առթիւ հրատարակած եմ Վիեննա, Հոկտեմբեր 1897 թուականի թերթին մէջ։ Անկարելի է որ գործի մը առաջին հատորը Բ. եւ Գ. Հատորներէն առջինը յետոյ լոյս տեսած ըլլայ, երբ ամառք պարզապէս չարանակութիւնը կ'ընեն առաջինին, ինչպէս կը յայտնէ Բ. Հատորին պարունակութիւնը, մանաւանդ Պոլսեան Թուրքութիւնը, որուն 1 թիւն առաջին հատորէն կը սկսի եւ 428-րդ վերջորդին հետ մը վերջանայ։

Յ. Վ. Յ. Թ.

ղափարատու տեսնելովս այստեղ կ'ընդօրինակեմ ամբողջ՝

ՅՈՒՆԻՍԻՆ

«Բժշկականութիւնը անանկ բարակ արուեստ մըն է՝ որ մարդոյս մարմինը եւ բոլոր անդամները ու ներսի պատրաստութիւնը կը քննէ՝ որ անոնց հիւանդութիւնը ճանշնայ, եւ անոր կէտքէ միտասիպ դեղեր պատրաստելով՝ եւ տեսակ տեսակ հնարքներով որ մի առաջ ընտրեն հիւանդը։

«Թէպէտ ասանկ է, լայց անանկ գիտութիւն մըն է՝ որ թամ ձեռք բերելու համար կարճ է մարդոյս կենացը։ Զէրէ մասերը կամ հիւանդները շատ ըլլալէն ի զատ՝ հիւանդներուն բնութիւնն ալ տարբեր են, չի յիշենք բժիշկներուն մէկզմէկու հակառակ կարծիքները ու տարվան օգին կամ հէվային ներգործութիւնները, որ ան ալ համապատասխան է մէկ կերպ չէ։ Անոր համար հիմակվան խնայցի եւ իմաստուն վարպետները՝ ամէն տեսակ հիւանդութիւնները ընդհանրապէս չորս դաս կամ պատկէթ ըրին, եւ այս չորս տեսակին ալ զատ զատ անուններ դրին։

«Որուն առջի տեսակին կ'ըսեն՝ Բիւէսսիէ կամ սիսթէմա իտառ ուլլքօ, այսինքն՝ սուր տաքութիւնոտ հիւանդութիւններ, որ սովորաբար կը պրլլըվին մարդոյս սրտին ու երակներուն, այսինքն՝ տամարներուն։

«Երկրորդ տեսակին կ'ըսեն՝ սիսթէմա նէոփօզի, այսինքն՝ սինիքի հիւանդութիւններ, որ անմիջապէս կը փակչին մարդոյս մեծ եւ պզտիկ ուղեղներուն, այսինքն՝ սինիքներուն եւ մուշքուլներուն, այսինքն՝ մկանդներուն։

«Երրորդ տեսակին՝ քաբէսսիէ կամ սիսթէմա քիմիքօ՝ այսինքն՝ երկան բարակ հիւանդութիւններ, որ սովորաբար կը պրլլըվին կերակուրները քակելու՝ մարսեցնելու ու դուրս հանելու գործիքներուն վրայ։

«Չորրորդին կ'ըսեն՝ լըգալի, այսինքն՝ արտաքին հիւանդութիւններ՝ կամ մորթային ակտեր, որոնց շատերը ձեւաններուն վերաբերեալ արտեր են։

«Ըստ տեսակ գործ անելու դեղեր կան, պէտք է որ՝ կատարեալ բժիշկը անոնց ամենուն, կամ հիւ որ չէ նէ՝ յայտնի դեղերուն զօրութիւնները, ներգործութիւնները, չափերը, եւ բանեցընելու ատենները գիտնայ, որոնց պաղեւները մշտող կամ տիւրթիւճի (սքիմոլալիքի) բնութիւններն ունին, եւ պաղներն ալ թուլ-

ցուցիչ կամ հովացուցիչ (քանթոն սթիմուլանթ) թէ՛ գորութիւններ ունին: Չըլլայ թէ՛ մարդոց հիւանդութիւնը բուժողներու տեղը՝ կեանքին զեան մը բերէ: Ժանդի շատ հիւանդներուն չըբտանալին կամ մեռնելին կը կարգաս ու կը հասկընաս աս հատորներու մէջերը: պատճառը անանկ կը գըռնաս որ՝ թուլացուցիչ դեղեր բանեցընելու ատենը՝ տիրութիւնի եւ ուշ տըվող դեղեր բանեցընելէն եղեր են չըբտանալին՝ կամ տաճա գէշ ըլլալին: Բայց ալ աւելի մոմտալով կարգալու ըլլաս, կիմանաս որ՝ շատերուն ալ մեռնելուն գլխաւոր պատճառը հիւանդութիւններուն բուն պատճառը չէ հասկընալ՝ եւ անոր նշանները աղէկ չի ճաննալն է եղեր:

«Այս ամենահարկաւոր բաները մոմտալով՝ չափե գուրս աշխատեցայ՝ թողմագինօի՝ վաքբայի՝ Միլմանի՝ Ալկալոթի՝ Բուլէի՝ Ագէլլի՝ Թիսօթի՝ Վալէօի՝ Ռուպէլի՝ Պոյալէուի՝ Վեյլինձիի՝ Բիէթոն Գուանքի՝ Ֆետեմիթի՝ Բէթէթի՝ Ֆանձաօի՝ Օտէուի՝ Պուոլնայի՝ Պուուլէի՝ եւ այլ ուրիշ հեղինակներուն գրքերուն մէջ նայելով, եւ անոնց յարմար վկայութիւններն ժողովելով, Եւրոպացիք ինչպէս ամէն բանի վրայ՝ ասանկ ալ բժշկական արուեստի վրայ խիստ շատ գիրքեր ունենալով՝ հոգեւորին չէ ամէն բանը մէկ գրքի մէջ ժողովելու: որովհետեւ ուղղող կրնայ ուրիշ գրքերու մէջ գտնալ: Բայց որ արագին համար՝ գրեթէ՛ միտակ մէկ հատիկ գիրք ըլլալով ընդհանուր բժշկութեան վրայ, նայեցաք որ՝ որչափ կարելի է նէ՛ բժշկութեան հարկաւոր բաները հոս ժողովնը, որպէս թէ՛ գուն աս բժշկարանները կարգալով՝ հեշտ ու շուտով գտնաս, ինչ որ արուպացեաց գիրքերուն մէջ՝ 50 կամ 60 վարպետի գիրքեր կարգալովդ պիտոր գտնայիր:

«Ատնը գիտնալով՝ մի՛ սպասեր որ դուն անձամբ փորձ անես ամեն ցեղ հիւանդութիւններուն ու հասկընաս, ծերութիւնի վրայ կը հասնի, երբ պիտոր հանգստ կեանք վայելիս: Հապա՝ ուրիշ վարպետ բժիշկներուն փորձը կարգալ ու հասկըցիր, որ աս բժշկարանը քեզի էթրաֆովը կը սորվեցընէ, որիքներուն փորձովը արուեստ տըվը՝ քու օգուտը փնտէ՛ ան ատենը որչափ աղէկ ու հեշտ կ'ըլլայ քեզի:

«Քառասուն կամ 50 տարւան վարպետ բժիշկ մը՝ 30 տարւան բժիշկէն շատ էվելը բան գիտէ, որովհետեւ շատ ատեսակ հիւանդներ տեսեր է, եւ շատ փորձեր ունի միտքը ժողոված: Թէ որ քու ձեռքդ ծանր հիւանդ մը ըլլայ նէ՛

խորհուրդ աննէլ (քոնսուլթօ) ընելը վարպետ բժիշկի մը հետ՝ քանի խեղացութիւն կ'ըլլայ քեզի անոր խորհրդովը, թէ որ աղէկնալու ցաւ է նէ՛ կը բըռնես աստուծով կըբտացընես, թէ որ չըբտանալու ցաւ է նէ՛ յետ կը քաշվիս կամ բռնութեանը կընայիս, մեռնի ալ նէ՛ քու կին անունիդ կուտորութիւն մը չըլլար՝ ձամբով նայվելուն համար: Հապա՝ 50 կամ 60 վարպետ բժիշկներ մէկ տեղ ժողովածի մը պէս՝ քեզի ամէն կերպովը կը պատմեն, կը հասկըցընեն ցեղ ցեղ հիւանդութիւններ, անոնց ամէն նշաններովը քու առջինը հայլիի մը պէս կը ցըցընեն:

«Դուն ալ ան ատենը աղէկ մը կը տեսնես ու կը հասկընաս որ՝ թուլացուցիչ ու հովացուցիչ դեղեր գործ անելու ատենը՝ ուժ տըվող դեղեր կամ կերխումեր տըրվելէ՛ն հիւանդները աւելի ծանրացեր են կամ մեռեր են, ինչպէս որ վերն ալ ըսինք: Անանկ է նէ՛ ոչ ուժին շատութիւնը օգուտ կ'ընէ հիւանդին, եւ ոչ չափէն աւելի տկարութիւնը: Միշակ կամ չափաւոր ուժէն աղէկը չըլլար: Երաջընէ՛ բժիշկին մեծ վարպետութիւնը այս տեղը այս պիտի ըլլայ՝ որ հիւանդին չափէն դուրս ելած թէ՛ ուժը՝ եւ թէ՛ տկարութիւնը առջի չափը բերէ, որպէս զի լըսըման ըլլան ներսի հիւանդուն կարգադրութիւնները, որուն կրկին յետ դառնայ գայ ուզած առողջութիւննիս:

«Գանք որ՝ այս ուզած առողջութիւննիս միայն չըրս բանով կըրնանք ափ ձգել, ու դարձեալ վայելել: Նախ եւ առաջ՝ ամէն զեան տըվող կերխումէն եւ ասոնց նման փնտա տըվող բանեքէն հեռախալով հեռանալ: Բ: Վարպետ բժիշկի ձեռք իմնալ: Գ. Թարմ (Թաղէ) դեղեր ափ ձգել: Դ. Հիւանդը բժիշկին ինչպէս որ պէտք է նէ՛ հնազանդիլ:

«Ատնը են բժշկութեան գլխաւոր կանոնները, ասոնցմէ դուրս կան ուրիշ հանգամանքներ ալ, բայց անոնք կան շատ բարակ եւ խուրունկ բաներ են, որ մեք գրելու արժանի չըսեպեցինք, կամ աւելորդ են՝ հիմակվան մեր ազգին վիճակին կամ սովորութեանը նայելով:

«Բայց աս ալ պիտոր գիտնաս, որ դեղերուն չինվելու կերպը չի կրկնելու համար՝ ու որ փարէթիմագիլի մէջ՝ Բ. եւ Թ. գիրով, կամ մինակ՝ Թ. Ի. հանդիպիք նէ՛ հանդերձ ֆրէնչի լախամով, որ է ցուցակ ռիչէթմայի, անոնք պիտի փնտըռովն հատորներուն ետքի էայրերը, մէկէն սկեսալ ինչպէս հատորներուն վերջնալը: Ողջ Լերուք:

Այս Յառաջաբանը որ 1833ին հրատարակուած Բժշկականութեան Յառաջաբանն շատ չի տարբերիր, կ'աւարտի Ը Էջին վրայ, որմէ ետեւ 1 Էջին վրայ կը սկսի բուն Բժշկարանը, որուն վերնագիրն է՝

#### ՀԱՅՈՐ Ա.

Ի Ֆէրայ դէպքէն Հիւանդութեանց:

Այս վերնագիրն անմիջապէս կը յաջորդէ՝  
 « Հասարակութեան մէջէն հիւանդութիւնը անպակաս ըլլալուն սեպկայնեալուն վրայ իրեն ներածութիւն, տիպողտով ընդարձակ գրուած մի, լաւ մտածուած, որուն մէջ Բէստէն իւր միջովայրին շատ յարմար ոճով եւ եղանակաւ, կը պարզեցայն ամէն պատճառները, որոնցմով հիւանդութիւններ կը ծնանին հասարակութեան մէջ: Յիսնամեայ եւ աւելի հին գրողածո կարծես թէ այսօրուան համար պատրաստուած է, այնչափ ընդհանր, եւ այնչափ մեր ընտանեկան կենաց յարմարէ, որուն վրայ լոկ գաղափար մ'առնելու համար բաւական է կարգաւ միայն նոյն ներածութեան առաջին պարբերութիւնը, որ է՝ հետեւեալը:

«Ամէն մէկ հիւանդութիւններուն պատճառները պաշխա պաշխա իրենց տեղը պիտի խօսնիք, այս տեղը մեզի ֆարզ կը սեպնիք աւելցելիք խօսել, թէ ինչու համար հասարակ ժողովուրդին մէջը հիւանդութիւնը շատ կ'ըլլայ, եւ ինչու համար մէկը հիւանդութիւնէ մը բռնուլէն ետքը՝ առողջութիւնը ձեռաց կ'երթայ. անկէջ ետքը մէկ հիւանդութիւնէ մը կը խաղտի՝ մէկ պաշխայ հիւանդութեան մը մէջ կ'իյնայ, անկէջ տահա ուրիշի մի, ինչպէս նոյն առաջին անգամի հիւանդութիւնը խեղճին կենարը փրկընելով՝ մեռնելուն սեպկա կ'ըլլայ:

«Այս բաներուս պատճառները պէտք է որ ամենուն ալ իմացընենք. որ հէմ սախընմիշ ըլլալուն, հէմ հէքիմութեան զենաթամբ մէկ պոշ զենաթամբ մընէ եղբի տէրի ինչ բամբասնէ, հասընան քի՛ բժշկութեան իխթիպարը կուտորողները հիւանդ մնալուն քիչ մի պատճառները իրենք են՝ որ բժիշկին գրած կանոնովը չեն կէշնմիշ ըլլար, եւ քէհրիցին կեօրէ չեն երթար. քիչ մըն ալ՝ զենաթամբ իսպարը չունեցող եւ բժիշկի ենք տէրի պըտըտող խաբէբաններն են, որ հիւանդը խաբելով՝ եւ անշահ եւ զեան աըվօղ գեղեր տալով՝ հիւանդին կենարը իրենց ձեռքը խաղալի կ'ընեն, եւ ասոր ալ պատճառ կ'ենէ հիւանդը՝ կամ անոր քովի գըտնելովորներն են, որ կ'երթան անանկ մարդոց

ձեռք թէպիմ՝ կ'ընեն իրենց կենարը: Լաքին տախկայ չեպիտնալով է. չեն ֆարս ընէր թէ՛ ձեռքէս բան կու գայ տէրի պարծնեցող բժիշկը շիտակ մի կը խօսի, սուտ մի կը զրուցէ, եւ տախկայ զատեալու կանոններ չունին, անոր համար խօլայ կը խաբվին, եւ չեն մեղադրվիր, լաքին այս չի մեղադրվելնին իրենց կենարը թէհիլքէնեհն չի խաղտեր, հասընողին ալ չի հասկըցողին ալ զեանը մէկ եօրիւնէկ է: Ասոր համար այս գիրքիս մէջը՝ են առաջ կը խօսնիք հասարակութեան մէջ շատ գըտնելած հիւանդութիւններուն պատճառներուն վրան:

«Երկրորդ՝ հասարակութեան մէջ գըտնելած հիւանդութիւնները էլիցընող սեպկայնեալուն վրայ:

«Եւ երրորդ՝ հիւանդութիւնը չի պաշխալած ի քէն՝ երեւցած նշանները ծաննալով՝ գալու հիւանդութեան առաջը առնելուն, կամ հիւանդութիւնը տէֆ ըլլալէն ետքը՝ միշտ սըզութեան վախաը հիւանդը իտարէ ընելուն վըրայ:»

Այս ամբողջ ներածութիւնն 1833ին Բժշկարանին ներածութեանը աւելին ընդլայնուածն է, որ կ'ապացուցանէ թէ Բէստէն իւր առաջին երկն ընդհատելով, (թեբեւս քիչ մը դեռ գրաբար ըլլալուն համար), ձեռնարկած է այս նոր աշխատութեան, որուն ինչուն է ուր գուցէ շատերուն ծիծաղելն՝ ինչ հիսնալի է ու գեղեցիկ, քանի որ ժողովրդեան համար եւ ամէն ընտանեկան խաւերու մէջ մտնելու համար պատրաստուած է: Այս լեզուն կարգաւ ընթերցողները պիտի զարմանան հարկաւ որ Բէստէն ղենետիկի վանքին մէջ ուսած, հմուտ եւ վարժ գրաբարի, հեռու մանաւանդ իւր հայրենիքէն, ինչպէս կըցած է այսչափ լաւ գրել այն ատենուան պոյսական աշխարհաբարը, զոր ինքը չէր գիտեր. փութանք ըսել որ՝ այս բժշկարաններու շարքարդութիւնը Բէստէնի գրչին արդիւնքընէ, այլ Տէրոյնցի Զամուռնեան Ղատուելոյն: Այս. Բէստէն իւր աշխատութիւնը երբեմն գրաբար, բայց աւելի խաղալէն կը գրէ եղբի, (ինչպէս պատմած է ինչ իմ ողբացեալ վարժապետս խաչատուր Պուէտ Միսաքեան.) եւ Տէրոյնցի զայն կը թարգմանէ եղբի այս աշխարհաբարին, որ ընաւ չի տարբերի ճշդ պաշխալարութեան եւ Երեմի լեզուներէն, որ են արդիւնք Տէրոյնցի գրչին:

Բէստէնի այս հատորը բաց ի ներածութեան վրան նշանակուած նիւթէն, կը պարուսակէ նաեւ ուրիշ նիւթեր, որոնց վերնագիր-

ները միայն բաւական թող ըլնան՝ անոնց մասին մէջ գաղափար մը տալու: Աւասիկ:

1. Հիւանդութեան պաշտօնները ընտորակտիւր ըլլալի, եւ ի՞նչ թարգմտչիք պիտի դրվի՝ հիւանդը խալտրելու համար: (Էջ 28:)

2. Աթէշի կամ հարարեթի իլլէթլէր, տմ: Բիոէսիէ, յն: Մալաթիէ ֆէպպիլի, իտ: Զերմախտական եւ տենդական հիւանդութիւններ. հայ: (Էջ 80:)

3. Ալէսէվիյէ ըսթմաններուն վրայ, որոնք հայ. կըսվին ջերմեր, կամ միջոց տուող տենդեր: (Էջ 83:)

4. Հիւմայ. տմ: Փէպպէ քօնթի-նուս. իտ: Շարունակ տենդ. հայ: (Էջ 100:)

5. Սինիրի կամ քարայ հիւմայ, տմ: Փէպպէ քօնթիւնուս նէոփօզա. իտ: Տենդ անընդհատ ջղային. հայ: (Էջ 104:)

6. Սաֆրայի հիւմայ, տմ: Փէպպէ քօնթիւնուս կասվոնիզա, իտ: Մաղձային տենդ. հայ: (Էջ 160:)

7. Աթէշի հիւմայ. տմ: Փէպպէ քօնթիւնուս ինֆլամատիօնիա. իտ: Հիւմայի միւրիքեան. ար: Շարունակ տենդ բորբոքողական, հայ: (Էջ 189:)

Այս ամէն գրուածներուն վրայ մանրամասն տեսութիւններ յաւելուլ անօգուտ կը համարիմ, վասն զի անոնց մէջ յայտնուած գաղափարները թէեւ բէստէնի փորձառութեան արդիւնք են, չմոռնալ նաեւ ըսելու որ՝ մեծաւ մասամբ ալ բաղուածոյ են իտալացի եւ անգղիացի հեղինակներէ, որոնք ժ.Ը. դարուն վերջերը եւ ժ.Թ. ին սկիզբներն եղան հայր բժշկական մեծամեծ գիւտերու: Բէստէն իւր տեսութիւններն եւ փորձառութիւնները կը հիմնէ իւր ատենը տիրող բժշկական վարդապետութեանց վրայ, եւ իւր անձնական առաւելութիւնն այն է որ գիտցածը, քաղածն եւ գրածն իւր ազգին ու միջավայրին կը յարմարընէ:

Հատորիս պարունակութիւնը կը վերջանայ 210<sup>ր</sup> էջով, որուն անմիջապէս կը յաջորդէ 1 թիւ էջ մը, ուր կը սկսի երկրորդ հատորը. որուն պարունակութիւնն է՝

1. Ալէսէվիյէ ինֆլուէնցիաներ:

2. Պաշ կամ պէշն ինֆլուէնցի. տմ: Ընչէֆալիդիտէ. իտ: Բորբոքումս զլիւոյ կամ ուղեղան. հայ: (Էջ 39:)

3. Կէօզ ինֆլուէնցի. տմ: Օթթալմի-դիտէ. իտ: Աշացաւութիւն. հայ: Միւս-րիւրիւլ այն, արը: (Էջ 46:)

4. Զուլաք ինֆլուէնցի. տմ: Օթթալմի-թիտէ. իտ: Բորբոքումս ականջաց. հայ: (Էջ 62:)

5. Հիւննաք, ար: Զիննաքէ. իտ: Փո-ղացաւ. հայ: Պօղազ ինֆլուէնցի. տմ: (Էջ 68:)

6. Զաթլ ճէմազ, կամ սաթլիճան. ար: Բէոթիճէմանիա կամ Բլէվոթիդէ. իտ: Բորբոքումս թոքի, կամ լանջամաշի, կամ կողամաշի. հայ: (Էջ 79:)

7. Պաղրսաք զարընըն ինֆլուէնցի, տմ: Բէոթիթօնիթիտէ. իտ: Բորբոքումս աղէմաշի. հայ: (Էջ 103:)

127<sup>ր</sup> էջին վրայ կ'աւարտի այս ամէնը, այսպէս կ'աւարտի նաեւ հրատարակութեան Առաջին հատորը, որ ինչպէս ըսի, կը բաղկանայ Ա. եւ Բ. հատորներէն:

Երկրորդ հատորը, որ ըստ ինքեան Առաջինի պէս երկու հատորէ կը բաղկանայ, ունի Գ. Դ. հատորները, եւ հրատարակուած է 1838ին: Երեսագիրն է՝

ՎԻՔՈՒԹԻՒՆ

ԲԻՋԻՄԵ ԱՐԻՒՄԻ

Բէստէն պարոն Միքայէլի տէր Պետրոսեան կուտանդուպօսեցույ ի լեզու աշխարհաբաւ:

Ի Պատրիարքութեան կոստանդնուպօսոյ տեան Ստեփաննոսի Ամենապատիւ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի:

Հատոր Գ. Դ.

Յօրթագիր

1838

Այս էջին ետեւը կը կարգանք երեմիա մարգարէին սա սողերը. "Մի թէ գեղ ոչ գուցէ ի գաղաթ կամ բժիշկ ոչ կացցէ անդ, ընդէն ոչ եղեւ բժշկութիւն դստեր ժողովրդեան իմոյ," եւ այս էջին հանդիպակաց՝ հետեւալ իտալերէն երեսագիրը, որ կը պակտի միւս հատորներուն մէջ, եւ չգիտեմ թէ ինչու այս հատորին մէջ կը գտնուի:

LEZIONI

DI

MEDICINA PRATICA

del Signor

Michele Resden di Pietro

Tomo 3, 4

ORTACHIOJ

1838.

Թեոսը կը սկսի «Երէւրդ Հոգորէն Թաւ-  
լաւն», վերնագրով 90 գրուածք մը, որոյ եււ-  
թեան են՝

1. Րահիմ՝ իւֆիւնէթի. տն: Մեթոնի-  
թիւտէ. իտ: Բորբորումս արգանդի. Հայ:  
(էջ 1:)

2. Միտէ իւֆիւնէթի. տն: Կասթոնի-  
թիւտէ. իտ: Բորբորումս ստամբուս. Հայ:  
(էջ 15:)

3. Պաղըրսաք իւֆիւնէթի. տն: Լն-  
թոնիթիւտէ. իտ: Բորբորումս աղեաց. Հայ:  
(էջ 28:)

4. Քառաճիյէր իւֆիւնէթի. տն: Էրա-  
թիթիւտէ. իտ: Բորբորումս լըրդի. Հայ:  
(էջ 43:)

5. Տալաք իւֆիւնէթի. տն: Սըլէնի-  
թիւտէ. իտ: Բորբորումս փայծեղան. Հայ:  
(էջ 58:)

6. Պէօպրիկ իւֆիւնէթի. տն: Նէֆ-  
սիթիւտէ. իտ: Բորբորումս երիկամանց.  
Հայ: (էջ 62:)

7. Քալափիւշ իւֆիւնէթի. տն: Չիւ-  
թիթիւտէ. իտ: Բորբորումս փամիշտի.  
Հայ: (էջ 76:)

8. Օյնախ տեղերուն բորբորումները.  
յոյաքսար: (էջ 89:)

Այս Թաւելուածին անմիջապէս կը յա-  
ջորդէ Գ. Հատորը, որ 1—123 էջերու մէջ  
կը խօսի, Բօգացաւերու, Բօգաւութեան, Թմբա-  
ցաւերու, Կաթուածի, Անգամաւութեան,  
Թալուկի, Անմարսողութեան եւ Անծղանոտու-  
թեան վրայ, եւ ապա կը սկսի Գ. Հատորը, որ  
1—129 էջով կը ճառէ Հաւելի (ցնցական  
Հիւանդութիւն), Ախիւ հօտաւ (պար ջղային, որ  
է Chorée մարմնախաղ կամ մարմնաշարժ  
ըտուածը), Իւրէտ Կրէնիւլ (սրտատրոփը)  
Ռոնֆելի (գոտարաշնչութիւն), Ալու (շնչա-  
քելութիւն), Կոնֆա Լօրիւրի (շաղ ցնցական),  
Անիւ (խիթը), Իւլիփուրիւն եւ Արծառ-  
ըտուած Հիւանդութիւններուն վրայ, եւ այսպէս  
կ'աւարտի Տրատարականութեան Երկրորդ Հատորն՝  
որ երեք Հատոր կրնանք համարել:

Երրորդ եւ վերջին Հատորը, որ է բազ-  
կացութիւն բժշկականութեան Ե. եւ Զ. հա-  
տորներուն, Տրատարականութեան Ե. Գ. Հատորէն  
տարի մը վերջը՝ 1839ին, Թակովբուս Սրբա-  
զանին պատրիարքութեան ժամանակ: Երեսա-  
գիւն են՝

#### ՄԱՐԺՈՒԹԻՒՆ

##### ԲԱՆԴՈՒՆԱՆ ԱՐԵՎԵՐԻ

Բէստէն պարոն Միքայէլէ Տէր Պետրոսեան Կոս-  
տանդնուպոլսի ի լեզու աշխարհաբար:

Ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսի տեառն  
Թակովբուս Ամենապատիւ եւ Վեհափառ Սրբա-  
զան Արքեպիսկոպոսի

Հատոր Ե. Զ.

Երէւնիւն

1839

որուն յաջորդ էջին վրայ ալ կը կարդացուի  
բնիշէի Ետեւեւալ անմահ հողերը, որոնք ա-  
պացոյց են թէ Հինգերորդ դարու մէջ մերայինք  
բժշկի եւ բժշկութեան վրայ բաւական ծանո-  
թութիւն ունեցին:

«Բժշկին զննէ զամենայն մարմին. եթէ  
ընթէ իցէ բնութիւնն, եւ եթէ սիրտն ի տեղ-  
ւոյն հանդարտ կայցէ, եւ կամ թէ շարժք  
երակացն յարմար իցեն, եւ ըստ նմին զդարման  
բժշկութեանն առնիցէ՝ շնորհելով նմա զառող-  
ջութիւն: (Եւնիւ, էջ 305):

Թալուրդ էջին վրայ կը սկսի Հինգերորդ  
Հատորը 1—167 էջ. եւ կը խօսի Կոստանդնու-  
պոլսի խաղաղութեան եւ գոյնքեան վրայ,  
ինչպէս նաեւ Եւրոպէի, Ռուսիոյ, Իտալիոյ (ճիւլի)  
Գը-  
լու հաւաքել, Օրիւնիւն (գիւրդոց), Հաւաք-  
Բեդիւնի (գէղ), Տաւ հիւանդ (կորեկտիկ,  
Վիւնիւն) Զիւլի (Թալիկ կամ պիւսկ) Գըւ-  
հաւ (հարսանիք), Եւլու Վիւլի (սուտ ծաղիկ),  
Ալու Պըլի կամ Իւ-  
եւ (բերնի խոց)  
Հիւանդութիւններուն վրայ, որոնք մէջ Եւ-  
լիւն եւ անոր պատուաստի մասին գրած գլուխն  
այսօրիսկ ընթերցանութեան արժանի է մեծապէս:

Ետայ կը սկսի վեցերորդ եւ վերջին հա-  
տորը, որ 1—156 էջով կը ճառէ Փըլիւրի,  
Գըլիւրի, Ռըլիւրի, Զըլիւրի կամ Փըլիւրի,  
Տըլիւրի, Իւլիւրի (ախիւնութեան), Սըլիւրի (գա-  
լուկն), Վիւլի (Թըրախութիւն), եւ Արիւ-  
հաւ (կիւնէշ վորկուտու) ըտուած Հիւանդու-  
թեան վրայ, եւ այնպիսի նկարագրութիւններով  
որոնք այսօր ալ գեւ զուրկ չեն շահանութենէ:

Աստիք են ահա Բէստէնի վեց հատոր աշ-  
խատութիւնը որուն հատորներուն ինքզին-  
ութիւնը եթէ իրարու շարունակել ըլլար, ընդ-  
հանուր կերպով կը հասնէր 1019ի, այսինքն՝  
Ա. Հատոր 210 էջ + Բ. Հատոր 131 էջ + Գ.  
Հատորի յաւելուած 90 էջ + Գ. Հատոր 126  
էջ + Դ. Հատոր 130 էջ + Ե. Հատոր 173  
էջ + Զ. Հատոր 159 էջ = 1019 էջ:

Այս ամէն էջերն ալ տպուած են խիստ մանր գրերով, որոնք եթէ միջակ ըլլային, յայտնի է որ այժմեան մեղի ծանօթ ստուար հատորները կը կազմէին:

Առաջին հատորէն սկսելով՝ բեստէն իւր ամբողջ երկասիրութեան պրակները կը թուագրէ, այսպէս՝ Ա. Հատորին Պրակները կը հասնին՝ 1—84, Բ. Հատորինը կը սկսին 85 է եւ կը հասնին 160. Բ. Հատորին Յաւելուածները՝ 161—199. Գ. Հատորինը 200—241, Դ. Հատորինը 242—292. Ե. Հատորինը 293—381 եւ Ջ. Հատորինը 382—428:

Ամէն ախտաբանական ճիւղերուն վրայ ալ խօսուած է այս վեց հատորներուն մէջ, ինչպէս կ'երեւի իրենց ցուցակներէն. մարդկային մարմնոյն ամէն գործարաններուն հիւանդութիւններն ուսնէին նկարագրուած են, խիստ ճարտարօրէն, թէեւ յայտնի է նաեւ որ Մեծին Լաւենէքի նորահայտ Աւսկուլտուր-օթի (auscultation) զննուած էին թղթերու եւ սրտի շատ հիւանդութիւնները, այս ալ մեղադրելի չէ բեստէնի, քանի որ Լաւենէքի գիտնին ստեղծուած ժամանակը (1816—1820), ինքը թէեւ շատոնք բժիշկ, բայց հեռու կը գտնուէր Եւրոպայէ, եւ Լաւենէքի դրացի եւ մտակ ապրող հեղինակ-բժիշկներն իսկ, հազիւ կը սկսէին ընդհանալ Ավանսկուլտուրան արուեստին (art de l'auscultation).

Բեստէնի այս հատորներն ալ, ինչպէս ըսի, մեծ մասամբ քաղուած են հին եւ նոր օտար հեղինակներէ, ինչպէս են Հիպոկրատ, Գաղենոս, եւ վերջին դարերու բժիշկներէն՝ որ են Մուկանի, Վալէս, Սթալ, Չօֆման, Պաւթէլ, Սիտինհամ, Շթոլ, Բուլլէ, մանաւանդ ֆուսնը, որ իւր պաշտած եւ սիրելագոյն բժիշկն է: Սակայն՝ որչափ որ բեստէն իւր գործն օտար հեղինակներու հետեւողութեամբ կը շարագրէ, դարձեալ իւր անձնական փորձառութեան արդիւնքն ալ լիովին կը ղեկ մէջը, բոլորն որ միջավայրին եւ իւր ազգին յարմարեցնելով, որով կրնանք ըսել թէ՛ Բեստէն եղած է խիստ ճարտար բժիշկ մը եւ նրբազնին ախտագէտ մը: Հերթը եւ կարգալ հետեւեալը, գաղափար ժառանգելու համար ընդհանուր գրուածներուն վրայ:

“Պերէկ եւ պողաչա եւ քեսհի եւ ասոնց նման բաներ չինելը՝ հացին թախլիթն է, եւ պաղի տեղեր այն տեղե՛ճէն հասած է՝ որ շատ մեծ դարաներ կ'ըլլան ասկէց: Այս խամուր իշխերը՝ կամ հիշ մայալանմիշ եղած չեն,

կամ շատ քիչ, հում, եղող, մեղերին ալ եղող բաներով լեցված, կամ թթու բաներով, եւ ինչպէս հիմա գրտնրված ուտելիքներուն մէջ հիշ մէկ հատ մըն ալ չի կայ՝ որ չի մարսըղելու թարաթէն ասոնց հասնի:

“Ասոր շատ բանեցընողները էքսէրի կընիկ մարդիկ եւ աղայքն են. երանի թէ ասլթ ասոնք չուտէին, գէրե ասոնց հիշ ուլմիշ չըլլար. իլլէ մանր աղայքը, որ քանի մի օր մէկըզմէկու ետեւէ ասանկ բաներով կ'ապրին, եւ միտէնին չի կընար ասոնք թամ սինտիրմիշ ընել. այս ասոնէն կը պաշլայէ ասոնց փորը սրտէի պաշլանկըճներ, եւ հիւթերնին ամէն ալ կը թման ձրանան, որով շատ հիւանդութիւններու մէջ կ'իյնան՝ կը թուռնան, բարակ հիւմմայ, եւ պքճիլերի իլլէթ, եւ պաղ ուռեցքներ, եւ սուսճա, եւ պաշխայ ասոնց պէս զայիֆուլթիւններու մէջ կ'իյնան, որ ինչպէս մեռնին նէ՛ տէֆ չըլլար վերանուն: Մայսող եւ հում եւ եղող խմորեղէններու պէս գեշ ուտելիք չըլլար աշխարհքի մէջ. իլլէ թէ որ հետերնին պտուղ կամ եմիշ ուտելով՝ միտէներուն մէջ թթուութիւն մըն ալ փէյտահ ընեն, թէ որ փարայ քիչ երկմիշ տէյի ասանկ բաներ կ'ուտեն՝ այս հիսապս ալ եանլլըլ է, պագի մարդիկ սիմիտով եմիշ ուտելը առողջարար բան մը կը սեպեն, եւ հաքըքէթ ասլթ սիմիթը պողաչայի եւ պէօրէկի շափ դարարլըլ չէ. լաքին դարարըլ ասոնցմէ քիչ է ըսելը՝ ֆայտալըլ եւ աղէկ բան է ըսել չէ, եւ հետը եմիշ ուտվելով զննը կը շատնայ:” (Հատոր Ա. էջ 13—14:)

Բեստէնի Պրոլոց մէջ հրատարակած գործերը բաւական թուով տպագրուած են, շատ տուններու մէջ գեւ այսօր իսկ կը պատահիմ այն հատորներուն, եւ գաւառական վանքերու՝ մէջ ալ՝ ինչպէս Սիս, Արարգ, Արմաշ եւ Երուսաղէմ, բազմաթիւ օրինակներ կը գտնուին եղեր անոնցմէ: Թէեւ մեր ժամանակակից Մատենադարանն Պատմութիւնը, եւ Ջ. Գ. Զարբհանալանի Մատենագիտութիւնը՝ զանոնք բնաւ չեն յիշատակներ, որուն համար, 1896ին՝ “Անձուրի Տղաբուսիւններ”<sup>1</sup> անուն հրատեմամբ մը, ստիպուեցայ ծանօթացընել Բեստէնի այս Հատորները, մէկ մէկ օրինակ նուիրելով<sup>2</sup> Միտթաբեան կրկին վանքերուն:

Բեստէնի բոլոր աշխատութիւնները ժամանակին մեծապէս գնահատուած, ինչպէս կը

<sup>1</sup> Հանդէս Արտիսի, Թուրքուր 1897, էջ 9—11:

<sup>2</sup> Հանդէս Արտիսի 1895-Հոկտեմբ. (հոգք.) Բուսիս-Հոկտեմբ. 1895, էջ 479:

պատմէր ինձ հանգուցեալ Տղթթ. Սերգիւնէն, անոնցմէ Վենետիկեանը մինչեւ իսկ թարգմատեալն է հայտատու թուրքերէնի, որուն ձեռագիրը տեսայ վերջերս եւ վերնագիր էր՝

Հէ-Էթ-Մի-Բ Բիթ-Աղի

եախօտ

Ինչպէս եւ Բայալ

Միւլէյիթի Մ. Բէստէն նամ զամ միւթերձիմի գրաբարտան աչքը թիւրք լիսանքնս

1865 Նոյեմբեր 19 թուականը կը կրէր այս ձեռագիրը, թարգմանչին անունը չկար, բայց թուականին բովի Ա-Ֆիւսկ բառէն կարելի է գուշակել թէ Վ. Պոլսեցի մըն էր այն։ Կ'երեւի թէ թարգմանիչը ժամանակ չէ ունեցած կամ չէ ուզած Բէստէնի գործն ամբողջ թարգմանել, վասն զի այս միայն առաջին Հատորին թարգմանութիւնն է՝ այն ալ ոչ կատարեալ։

Այսչափ հրատարակութիւններէն զատ, Բէստէն բժիշկ՝ Ունի գեռ ուրիշ աշխատութիւններ, որոնք ձեռագիր են եւ կը մնան Արմաշու Գպրէվանքին մատենադարանը։ Առիթ չեմ ունեցած բնաւ անձամբ թղթատելու այն թարգմանները, բայց Գեր. Գուրեան եղիչէ Արապեանէն առած տեղեկութիւններու նայելով, անոնք՝ հրատարակուածներէն բոլորովին տարբեր գործեր են, մեծ մասամբ աշխարհաբար, որոնց մէջ Մարգարավութեան վերաբերեալ յատուկ գրուի մը կայ եղբոր։

Բէստէն ունի նաեւ բազմաթիւ նամակներ՝ եղիպատսէն գրած 1818—1822, որոնք կը պահուին Վենետիկի Միթիթարեանց վանքը, եւ որոնք՝ «Խորենացւոյ Պիտոյից Գրքին լեզուով շարագրուած, ամէնքն ալ նամակագրութեան բարձր ոճի չքնադ տիպարներ են,» կը գրէր ինձ Հ. Գրասեղ Վ. Սարգսեան, 1893 Գեղատեմբեր 14 թուականաւ։ Ըստ Ճամբարիտ են այս տողերը, հերիք է կարգալ անգամ մըն ալ Բէստէնի 1821 թուականաւ գրած նամակը, զոր գրած եմ աշխատութեանս սկիզբը, կարգալ եւ հետեւեալները, զորս յառաջ խոստացայ։ Այս նամակներուն առաջինը՝ 1818 Նոյեմբ. 17 թուականաւ, կը յիշէ Բէստէնի եղիպատս հասնելէն ետքը կրած ծանր հիւանդութիւնը, կը յիշատակէ եղիպատական բանական մէկ յաղթական պատերազմն Վահագիոյ դէմ, եւ նաեւ երեսներէ մի թէոգորոս Պատրիարքին մահը, որ Երեւոթորոս Գ. Վանեցին։ Ահապատիկ այն նամակը։

Ատուածեմնաւ գերապիլընդոյ ի շնչախարհիկ հանդիսարարութիւնս Արքեիկ լուսապարզ շահաւորեալնդ, ի խաւարածիքի կենցաղոյս Գարշմանս եւ Ատուածեմնոյր Տեսողն իմոյ Գարբիէի բարունւոյդ եւ Բէստէնեանցն որտէ ողջնիս սրտաբական կարօտանայ, եւ համբոյր Ատուածաբարօք մղին պանծանայ։

Չինչ այլ վայելադէպ տարցոյց ձայնի ի քումք սրտեղ սրբանուէր լսելի, ուր եւ գերօրինակ զնմա յառաջատան ի քրկանակն բանի յօղաւորութիւն, զոր եւ չէ ինչ տարագիր յայտ պատականել գրութիւն քարտի գեղոյ, եւ բանի. որդէս այն, թէ հուր եկի արկանել յերկիր ॥ եւ որ ի կարգի։ Ահա ձեզալ բերել զնա առաւածայինս երկնառաս շնորհ կապանք սիրոյ, զքաջուշէն, եւ զնապատարի զուարթացուցանել խաղիք անծախական հոյն անշնորհաւոր բոցոյ ի սենեակ սրտիք տարագիր երկ միջոցաւ մեծաւ. զինչ ցանկայի լոյճման անձին պարսկէյ (որպէս անձէն Բրեմէ ուսմն ի մարտ պատերազմի զիպեալ քարոզի) քան կանակեալ կարկաշտ աղբեր արուսն։ Ոչինչ ընդհատ յայմ տառապաւ եւ զնմա առ քոյք քաջ ծանիցես որտառու փափաք խաղաղատական առեութիւն, եւ ինչպիսիոյ յաւերժահաշտ բերկրութիւն յիշեցնանութեան անդ ի թրեան զիմաստարուղիս զուրթիւն քարտիդ։ Արգահալեւ իղձք լինէին իմում անարժան փանաբութեան ի բազմաց հետ կարգել պատաշաճել ի թուղթ սիրարքին սիրոյ խնդրեց հանգեա խախտութեան. այլ չէր բազմանայ սրտիս յարութիւն ժամանակիս օգնականս հայր իմ գորովազուծ, եւ Տէր իմ պատուական՝ զնի գարձի մեղոյ յաղթութեան յեւրոպոյի, անակնել իմն առկած ներդրութեան ի սիրոյդդոր հրամանէ յարձակել ի վերայ իմ յանինայոս, ընկողմանեաց զնա ի մահչեմ հիտակնդան, իբր ամիս երբէկս։ Անշուշտ ապագան ջարդ ամիսեայ լինելիս սուկեր իմ ի դիր, եթէ նախախնամութիւն մարգարէին Ատուածոյ. եւ զթափուութիւն Տիրամոր կուսի չէր ինձ ժամանեալ ի թիւ կուսն մասնաւոր իմն դռանէլէն։ Այլ շնորհ շնորհ բարեպաշտ այսմ պատուապարեալ վայելեմ ի ձեան առաջնութեան մասին, թէպէտ եւ դեռ ոչ իբրեւ գաւաղին։

Նորանոր գիտելիք աստանօր, նախ զմեծաքառաւոր բանական եղիպատակալ դասի, որ է հնձաքառան, ի յետին պատերազմի, որ ձախտեցաւ. ընդ վահագիոյ, մտին քորքն մեր զազանաբար ի քաղաքն անուանեալ արեւել, եւ հարին ի սուր առեւերի դաշուում. եւ ապաւել վահագ յորբիւնալ արցոյն նոցա ձեռաբակալ արարին հանգեթ 500 զօրք, եւ կապելին զնա երկուսի կապանք եւ անին առ վերջիշաղ դուքան։ Ի 6 նոյեմբ. բերի առաջնեցին զնա զգուշազօրի պահպանութեամբ զհետորաց առ կայսերն տաճկաց, որ ի պղնձ զի արցոյցն ընդ նա, որպէս եւ հաճոյ իցէ նմա, Տէր Յիսուս ասցէ զիսպաղութիւն ամենայն աշխարհի, եւ պահնոց ի դաշնապակաւութեանց թշնամոյն զամենայն հաւատացեալս անուան իւրոյ։

Երկրորդ լսեմ յայտնիկ յաւուրս, եթէ թեւորոս Պատրիարքն երեսաղէմի զուտեալ է ի կենաց։ Տէր Յիսուս լուսաւորեցէ զհոգին հօր մերոյ ան որպէս քահանային։ Նորալուր արժանի գեանել չէր առաջմ, ի լինելն չէ ինձ զանգաղել ծանուցանել վեհ զեղ։ Իսկ եթէ զուգեւ, որ ի պղնձ զի արցոյցն ասեալ արժանի մի գանգաղիք ի ծանուցանել։ Ապա

ի պատկ լուծեան բանիցս փութացեալ յանձ առնեմ գնուատուութիւն իմ ի բազմատարածութիւն խնկա- նուէր ազօրից ձեռք, ուր եւ մեղքեմ լինել սղջ ի Տէր բարորութեան ընդ երկայն աւաւր ի համայն բա- րեւել կամայ հասոյն բարեբաւեց:

Երկոյ երանեալ սրբոյ Հօր մերոյ Տեառն Տեառն Ստեփաննոսի, Ամենապարկեւ, եւ գերգոյն Աբրայիմի Սուրբ Գարշապարացն համբոյր խոնարհական նուիրեմ: Սիրոյ ողջոյն, եւ Աջահմարդ մատուցանեմ խոտարժօք, եւ Երազայամեայք բարունից, այս է Լ. Յակոբայ, Լ. Արեւի, Լ. Վարդանայ, Լ. Եւ- ղապիսան, Լ. Սրապիտի, եւ այլ ամենայն հայցանո- ղաց զողորհն:

Ամենայն բնակիչք տան առանձինն առանձինն սիրոյ ողջունի, եւ Աջահմարդիւն յարգին զգեյ: 1818, եւ ի 7 Նոյեմբերի յեղեպտոս:

Ն. Ծ. եւ յետն բռնիչ Միքայէլ Բետէն յարդրեալ:

Երկրորդ նամակը, որ գրեթէ տարի մը յետոյ գրուած է եւ կը կրէ 1819 յուլիս 29 թուականը, թէեւ մտերմական է, ուղղուած առ Լ. Գարբիէլ Վ. Աւետիսեան, բայց որովհետեւ կը պարունակէ Բէստիւնի Բժշկականութեան շարագրութեան մասին ժամանակագրական Տե- ղեկութիւնը, կարելոր կը համարիմ զայն ալ հոս դնել:

Ատուածաշնորհ երկնաւոր խնամքից եւ հոգեւ- գուտ աստուածաբանական մակար.ութեանցն հմտու- թեամբ գերապանծ հանգիստեալ գերգոյն եւ ժեմա- փառ Տեառնդ իմոյ Գարբիէլի Հոգիաբաւոյն բարուն- աւոր, համբոյր Աջոյն պանծանայ, եւ հայցուածք խնկա- նուէր Ատուածահաճայ Մաղծիմարաց:

Ո՞րքոյ իմ ապաղէն օգապարիկ երազնութայ եթերաքնաց փետաւոր զահարափել ի լոյս ընծայեալ տեղափոխել, եւ յանդիման լինել զէթ եւ ժամ մի եւեթ, եւ յազնեալ տեսութեամբ Անկախոյց կեն- զանի զազգաբարձի միգապտո Թախտութիւն գործարա- նիս կենաց քաղաքի, յորմ ի պարտապաշարձ պա- տուհաս իմոյն յանցուածոց, եւ առ մեծ գործադու- թեանն՝ ի բազմոյ հոռեւ եղէ վերջացեալ Ապա ճա՛հ է ճահաւորել աստուծոյ նուագս տիրապէս եւ փղկե- ցողից յարտառու զօրիտս քարեղէն, եւ թէ Տեառնդ ոչ զէթ ինձ ի սփոփանս, այլ ընդ՛ր է ճապարել զնաւս. ուր չէ՞ տայ տեղի յանկարծադէպ ծանախեմ, եւ տարազգւ պահս, զի ահա զիջեր է, եւ անկնայու- թիւնն Թախտեմ, եւ այն եւս՝ վնասապանութիւնդ ձեր քա՛ղ գիտակ է օրիտս հանգամանայ առ մեծք սի- րելի, որ զաւարձին ունից, եւ ի պապա ունել ունից, մինչեւ ցմահ զուգի ի մէջ հարապատ սիրելաց, եւ բա- բեկանաց. յայն սակա աւերորդ է տողիս պսուհեանի ի զարթնացանել զներ իրորայն եւ բացայայտել ընդիս փմանաց. վասն որոյ այդանեցոցս շաղկապեալ յայսմ մասին ի կարեւորագոյնս պատահեցոյն ի բանս:

Ետնիս գրութիւնդ իմ տեղայի, զոր ի 20 մայիսի գրուեմալ էից, յայտնիկ աւաւրս հեալ ի եւեւս իմ, ընդ նոյն եւ զպար գրեանքս զորս աւաքեալ էիք ի Թրեւտ առ պարսն իւռուֆն: Արդ՝ սրբ առ Ժանսթութիւնս

եւ լուրս հարդրեալ ի մէջ մերուս նաւատուութեանս զհանգամանայ անդարաւաւս վնասիկ բարեկենդանու- թեան ձերոյ, եւ զգալուստն ինքեակային գերմանացոց ի կողմանս ձեր, եւ գլխաւթութիւն ընկալուին Արապա- տիս Հօր մերոյ խնայելի ի նմանէ եւն: Մեծապէս շնորհ ունիմ վնասապանութեանդ, եւ զնշանման ծա- նոթութիւնս լոյս ստեղ ստեղ լսելի առնել ինձ յա- մենայնեմ գրութեան աղբոս ընծայեմ վնասապանու- թեանդ:

Ո՞րք առ յարդարեան բանս ձեր առ իս սակո բժշկականութեանն ձեռնարկեալ գործոյն տանմ, իթէ յօրէ պատապարելոյ իմոյ յառաջութիւն մինչեւ ցայտօր յարատեւս պարագիմ ի նոյն գրութիւն, եւ ունիմ միանգամայն յարատեւել ի նոյն մինչեւ զերջանիկ դա- րասն Վ. Հ. Սուքիասայ առ մեզ, որում՝ յարժեմ անի ունիմ անձնանց, եւ ցանկ փափագեմ տեղեանց. ուր եւ պապատախանձ ժամաց հայցեմ ի Տեառն յա- զօթն զարդուութեամբ աւարտուած գործոց իւրոյ եւ զուրախութեամբ օրտո գարնն նորա նախ առ մեզ, եւ ապա առ մեզ, եւ զլուսն փափաքանայ օրտիս եւ սրտից ձերոյ:

Ահաւորիկ ըստ իմզրոյ ձերոյ գնեցի մատաւան գանդար տա՛րճ երջանիկ արարոյց, կշռէ իբր՝ 418 օգ- ղայ, իւրաքանչիւր գանդարն երեսուն եւ հինգ զայեւս սպանիցոյ, եւ իւրաքանչիւր զայեւսն ըստ այժմու արժեից տեղւոյն առնէ ինն զահեկան եգիպտոսի, եւ զըշ պօլոյց վեց եւ կէս, իսկ վասն մացիի եւ այլ ծախուց ետուս եւ 35 դալէռ, եւ բոլոր գումարն եղեւ 420 դա- լէռ սպանիցոյ, որ առնէ զահեկան եգիպտոսի՝ 2780, եւ զըշ պօլոյց՝ 2730: Չպտոսիկ զուրմն հոգացեալ ա- րարաք յերկու հակք. յորոյ վնայ զպէս եւս նշանաւորիք Օ. Ս. և թուանշանք 5. եւ 6. եւ առաքեալք առ վնասապանութեանց ընդ ուրումն նաւապետի, այսինքն քարթիման երկտասարդի Ալեքսանտրօ Միլիդեոն թմանա: որ հանգրեւեալ էր ուղղակի երթալ ի վ Նեոսիոն. ուստի միթիմարութիւն մեծ ընծայեմ, իթէ ծանուցանեմ ինձ զանկաւս ժամանելն նոյնի ի ձեռս ձեր:

Երամադունեղ սրբոյ Հօր մերոյ Տեառն Տեառն Ստեփաննոսի Ատուածաբանապարկեւ եւ սրբափալ Աբրայիմ, Սրբոյ գարշապարացն համբոյր խոնարհական նուիրեմ: Ընդ թեւ եղեալ սրբական վարդապետաց ողջոյն եւ ա- ընահմարդ ընծայեմ:

Ենտ ամենայնի՝ հայցեմ զի անզական յայտնել հաճեալիք զկենդանութիւն մայրն Հոգեւոր ծնողից իմոյ, որոյ աւետարան ձայնի հմայագալ փորտուեալ կամ ընդ նոյն հրամայել միամտութեամբ զամենայն իմական պատշտոն՝ զորս ի կատարել եմ ի պատրաստի: Նշողեւս հայցեմ ի ծանուցանել իմ զգալուստն վերոյիշեալ Վ. Հ. Սուքիասայ, իթէ ցորան եւս յամենայ եւն. եւն:

Լիւրսք ողջ ի զբիտառ երջանկապարզ աւարք պարագայց ամբ ի պարծանս ազգիս եղիկոյ:

Գեր քան բազմաթիւ վնասապանութեանն շերտմ

յեղեպտոս ի 1819. ի 29 Յուլիսի ի գիշերային պահու:

Ամենախոնարհ եւ զերմաւանդ Ծ. Միքայէլ իբր բռնիչ տէր Պետրոսեան:

Ասոնք են ահա Բետէն Տէր Պետրոսեան Պատմանեանց Միքայէլ բժշկին աշխատութիւն- ները, զորս ներկայացնելով այսօր, չեմ բնաւ:

վարանի՛ր ըսեցի՜ւ թէ անոր անունն անմահ պիտի ըլլայ միշտ 19<sup>ր</sup> դարուն հայ բժշկական պատմութեան մէջ: Բէստէն ճշմարիտ գրող մը, մանաւանդ որ բժիշկ մը, հեղինակ բժիշկ մըն էր, ո՛չ թէ ընդօրինակող մը կամ պարզ թարգմանիչ. ուրիշին գրածները գողնալով կամ ուրիշներուն գրածներն իրեն սեպհականելով չէր որ իւր ստուար հատորներուն ծնունդ կուտար, ինչպէս կ'ընեն հիմայ ոմանք, այլ իւր անձնական փորձառութիւնն եւ իւր հարազատ գաղափարներն օտար հեղինակներու սկզբունքներուն վրայ հիմնելով, որ աւելի կը մեծցընէ Բէստէնեան հեղինակութիւններուն արժէքը: Ճարտար եւ բարեսիրտ, ազգասէր եւ ջերմ կրօնասէր, միշտ ուսումնասէր եւ զննասէր, գիտէր եւ իւր բարձր տաղանդն ու հոծ հմտութիւնը փայլեցընել համեստութեան քողին տակ, որ ճշմարիտ գիտունի գլխաւոր յատկութիւնն ըլլալու է: Այս ճշմարտապէս գիտուն հայ բժշկին յիշատակն է, որ Վենետիկի Միտիթարեանց վանքը միշտ կենդանի կը պահէ, ցաւալէ է որ Պոլսոյ մէջ շատոց մոռացութեան մատնուած է այն. ահա ինչ կը գրէր ինձ անոր մասին իմ սիրելի բարեկամս Վեր. Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան, որուն սիրուն տողերը թո՛ղ նկատուին յետին ներբողեան Բէստէնի:

«Միքայէլ Բէստէն ունեցած է առաջնակարգ բժշկի մի հարստութիւնն եւ խաղաղաւէտ կեանք, առաջին կէտին ապացոյց կրնայ լինել 1821ի նամակով վանքէս գնած բազմահատոր եւ փառակազմ գրեանն, որոնք միայն 2000էն աւելի ֆրանքի արժէք ունէին. իսկ երկրորդ կէտին ապացոյց են իր գրական երկերը: Տրիեստաբնակ Պետրոս Իւսուֆեանն էր անոր իբրեւ գործակալատար կամ գանձապետ, եւ մեծամեծ գումարներ անոր ձեռքով կուտայր եւ կանոնօր: Միաբանութեանս երգուեալ բարեկամն եւ բարերարն եղած՝ եւ այնպէս ապրէր է միշտ: Մեր Հայրմէ միշտ հետաքրքրաբար լուրերը ինչգրէր անունով, ազգային տիւր ոգիբու մէջ, աղօղութեանցը կը խնդակցէր անպապալ, եւ ձախողութեանցը ջերմ կարեկից: Արժանաւորութեան հետ՝ ազգասիրութեան հօրն եւս անշիջանելի տածած է միշտ, զոր ընդունած էր ի Վենետիկ, եւ այս բանիս վկայ են յերկուստեք գրուած նամակներն:» (համակ Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան, Վենետիկ, 1893, Գեկտ. 4.)

Ար ցաւիմ որ չեմ կարող ներկայացընել նաեւ այս նշանաւոր բժշկիս կենդանագիրը, որ

ոչ Վենետիկի վանքն ունի, ո՛չ Արմաշ, ո՛չ ալ Բէստէնի զաւակներն ունին. կ'երեսի թէ բնաւ իւր պատկերը գծել տուած չէր Միքայէլ Բէստէն, որ գիրուկ, երկայնահասակ, ակնոցաւոր, անմօրուս եւ ժպտագեւմ ծերունի մըն է եղեր, ինչպէս կը նկարագրեն այսօր իւր որդիքը, ինչպէս կը պատմէր ինձ հանգուցեալ Տղթթ. Սերփիւէն որ Բէստէնի բարեկամն եղած էր, եւ ինչպէս կը պատմեն այսօր յարգող Մանուկ աղա Սմբատեան, Աւաքէլ աղա Տիվիթեան ու թսու նամեայ եւ աւելի ծերունիները, որոնք 1835—1836 թուականներուն Բէստէն բժիշկէն զարմանուած են եւ ազատած ծանր հիւանդութենէ:

Քերտ Գ. Պոլսոյ, 10. Մարտ 1901:

Տը. ՎԱՅՐԱՄ Ե. ԹՈՂՈՒՄԵԱՆ

\* \* \*

Համաւաւոր լեզուաբանի գերմանացի հայագէտն Տը Վակարտ, որ Հայ ազգիս յատուկ սէր եւ համակրութիւն տածած է միշտ, իւր գիտնական ճառերուն մէջ՝ մասնաւոր կերպով Միք. Բէստէն բժշկին «Բժշկականութիւն», գործոյն (գլխաւորաբար երկրորդ մասին) մէջ գործածած զանազան բուսաբանական եւ նման աշուները քննած, բացատրած եւ այլեւայլ հին լեզուաց բառերուն հետ ի համեմատութիւն բերած է:

Բէստէնի առ Հ. Գարբիէլ Վ. Աւետիքեան գրած երկու նամակներուն մէջ տեսնուած սխալները, որոնք թերեւս ընդօրինակութեան սխալ ալ ըլլան՝ կարելի չէ եղած դժբախտաբար ստուգել: Միայն մէկ երկու ակնյայտի եղածներն՝ ուղղած ենք:

ԽՄՐ.

1 Paul de Lagarde, Gesammelte Abhandlungen  
Լիպսիւ, 1866:

